

Reparacje wojenne i roszczenia indywidualne w kontekście relacji polsko-niemieckich

1. *Uwagi wstępne.* Wznowiona w Polsce debata na temat reparacji od Niemiec budzi zainteresowanie ze względu na uregulowania prawne. Problematyka ta została już podjęta w publikacjach naukowych¹, podobnie jak niektóre inne sporne kwestie prawne w powojennych stosunkach polsko-niemieckich², m.in. dotyczące pracy przymusowej³.

W praktyce międzynarodowej poza klasycznymi reparacjami w postaci roszczeń międzypaństwowych mamy do czynienia z przesunięciem akcentu na indywidualne roszczenia podmiotów prywatnych wobec państw odpowiedzialnych za zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości (zbrodnie międzynarodowe). W tym kontekście pojawiają się pytania dotyczące zakresu reparacji, możliwości i sposobów dochodzenia roszczeń indywidualnych oraz dopuszczalności zrzeczenia się ich przez

---

¹ Przykładowo J. Barcz, J. Kranz, *Reparacje od Niemiec po drugiej wojnie światowej w świetle prawa międzynarodowego. Aspekty prawa i praktyki*, Warszawa 2019; *Raporty Służb Naukowych Bundestagu w sprawie reparacji wojennych dla Polski i odszkodowań dla polskich obywateli*, oprac. i kom. M. Balczyk, Poznań 2018; W. Czaplński, *Pojęcie reparacji wojennych w prawie międzynarodowym. Reparacje po drugiej wojnie światowej*, *Sprawy Międzynarodowe* 2005, nr 1, s. 66–78; *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. I, *Studia*, t. II, *Dokumenty*, red. W.M. Góralski, S. Dębski, Warszawa 2004; K. Ruchniewicz, *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1977*, Wrocław 2007; W. Jarzabek, *Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953–1989*, *Dzieje Najnowsze* 2005, r. XXXVII, nr 2, s. 85–103.

² Zob. np. *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy – 1991–2011*, red. W.M. Góralski, Warszawa 2011; J. Kranz, *Polsko-niemieckie kontrowersje prawne – próba syntezy*, [w:] *Przełom i wyzwanie...*, s. 477–520; *Problemy prawne w stosunkach polsko-niemieckich u progu XXI wieku*, red. W. Czaplński, B. Łukańko, Warszawa 2009.

³ J. Barcz, B. Jałowiecki, J. Kranz, *Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998–2000 w sprawie świadczeń za pracę przymusową*, Warszawa 2004; J. Kranz, *Zwangsarbeit – 50 Jahre danach: Bemerkungen aus polnischer Sicht*, [w:] *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*, red. K. Barwig, G. Saathof, N. Weyde, Baden-Baden 1998, s. 111–134.

państwo macierzyste. Kwestie te są przedmiotem poniższych rozważań ze szczególnym uwzględnieniem relacji polsko-niemieckich.

2. *Pojęcie reparacji i ich forma.* Pojęcie reparacji używane jest często w doktrynie i w praktyce w sposób niejednolity. Pojawiają się takie terminy, jak: reparacje, naprawienie szkody, odszkodowanie, indemnizacja, restytucja, rekompensata, zadośćuczynienie, satysfakcja.

Niekwestionowana zasada, że naruszenie prawa powinno być naprawione, znajduje odzwierciedlenie w umowach międzynarodowych lub wyrokach sądów międzynarodowych⁴. Artykuły dotyczące odpowiedzialności państw za naruszenie prawa międzynarodowego (niewiążący prawnie dokument Komisji Prawa Międzynarodowego ONZ⁵) wskazują, że państwo ponosi międzynarodowoprawną odpowiedzialność za niezgodny z prawem międzynarodowym czyn, który można mu przypisać. Jest ono wówczas zobowiązane do naprawienia szkody (ang./fr. *reparation/réparation*).

W kontekście konfliktów zbrojnych używany jest najczęściej termin reparacje wojenne⁶. W art. 3 Konwencji haskiej IV (1907 r.) przewidziano: „Strona wojująca, która by naruszyła postanowienia powyższego Regulaminu, będzie pociągnięta do odszkodowania (fr. *indemnité*, ang. *compensation*)”. Zasada ta została powtórzona w Protokole dodatkowym I z 1977 r. (art. 91) do konwencji genewskich z 12.08.1949 r.

Z zasady naprawienia szkody, jako tzw. reguły drugiego rzędu (*secondary rule*), wynika obowiązek prawny. Nie jest ona jednak wystarczająco operacyjna i wymaga sprecyzowania konkretnej podstawy prawnej roszczeń reparacyjnych, określającej ich zakres i formę, a także czas i tryb dochodzenia (*primary rules*). W sprawie strat i szkód państwo występuje z roszczeniami w imieniu własnym i swoich podmiotów. Po zakończeniu konfliktu zbrojnego sprawy te są z reguły regulowane w traktacie pokojowym lub innych porozumieniach. Państwo zwycięskie przejmuje też niekiedy majątek prywatny osób fizycznych i prawnych państwa pokonanego⁷.

⁴ Np. wyrok Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej z 13.09.1928 r., *Factory At Chorzów* (Claim for Indemnity), Recueil, série A, n° 17, s. 29, 47.

⁵ International Law Commission, *Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts with commentaries*, 2001, art. 31–39.

⁶ P. d'Argent, *Les réparations de guerre en droit international public: la responsabilité internationale des Etats à l'épreuve de la guerre*, Bruxelles 2002; U. Kischel, *Wiedergutmachungsrecht und Reparationen: Zur Dogmatik der Kriegsfolgen*, *Juristen Zeitung* 1997, nr 3, s. 126–131; H. Rumpf, *Die Regelung der deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg*, *Archiv des Völkerrechts* 1985, vol. 1/2, s. 74–101.

⁷ Np. Berlin-Potsdam Conference. Protocol of the Proceedings, August 1, 1945, Part III.1; Agreement on Reparation from Germany, on the Establishment of an Inter-Allied Reparation Agency and on the Restitution of Monetary Gold, Paris, 14 January 1946, Part I, art. 6; Treaty of Peace with Bulgaria (Paris, 10 February 1947), art. 25(1);

Powojenne rozliczenia mają charakter międzypaństwowy i ryczałtowy, biorąc pod uwagę okoliczności polityczne, możliwości gospodarcze i finansowe pokonanego państwa. W praktyce reparacje nie są równoważne z wyrządzonymi szkodami, a w przypadku totalnej wojny i ogromu zbrodni sprawiedliwość będzie zawsze niedoskonała.

Naprawienie szkody jest pojęciem ogólnym i kompleksowym, co prowadzi niekiedy do niejasności. Przyjmuje ono formę odszkodowania (*compensation*), restytucji lub satysfakcji⁸. Odszkodowania⁹ są realizowane w formie finansowej lub w naturze (przejęcie majątku, dostawy towarów i usług). Wchodzą one w rachubę, jeśli niemożliwa jest restytucja, ale często obie formy pojawiają się łącznie. Restytucja dotyczy zwrotu własności (prywatnej lub publicznej), przywrócenia utraconych praw albo zwrotu zastępczego¹⁰.

W 1945 r., po przejściu w Niemczech władzy najwyższej¹¹, decyzje poczdamskie mocarstw zostały Niemcom narzucone¹². Uzgodniona w Poczdamie formuła reparacji miała jednak w dużym stopniu charakter ramowy. Napięcia między mocarstwami spowodowały, że w oczekiwaniu na traktat pokoju z Niemcami (do którego nie doszło) sprawa reparacji nie została definitywnie uregulowana. Ostatnim, wielostronnym akordem był Traktat o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec z 12.09.1991 r. (Traktat „2+4”), w którym na zasadzie milczącej zgody pominięto zapowiadane wcześniej ostateczne uregulowanie kwestii reparacji.

Nowym elementem po II wojnie światowej były indywidualne roszczenia finansowe z tytułu popełnionych systematycznie i masowo zbrodni międzynarodowych (zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko

---

State Treaty for the Re-establishment of an Independent and Democratic Austria (1955), art. 22; Treaty of Peace with Japan (1951), art. 14(a)2; Vertrag zur Regelung aus Krieg und Besatzung entstandener Fragen (in der gemäß Liste IV zu dem am 23. Oktober 1954 in Paris unterzeichneten Protokoll über die Beendigung des Besatzungsregimes in der Bundesrepublik Deutschland geänderten Fassung) [Überleitungsvertrag], BGBl. 1955 II, s. 405, Chapter VI, art. 5.

⁸ International Law Commission, Articles..., art. 34; International Law Association resolution 2/2010 (The Hague Conference – 2010), Declaration of International Law Principles on Reparation for Victims of Armed Conflict, art. 1.1.

⁹ International Law Commission, Articles..., art. 36.

¹⁰ International Law Commission, Articles..., art. 35. Szerzej A. Jakubowski, *State Succession in Cultural Property*, Oxford 2015; W. Kowalski, *Restytucja i naprawianie szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i działania władz polskich*, [w:] *Problem reparacji...*, s. 239–268.

¹¹ Declaration Regarding the Defeat of Germany and the Assumption of Supreme Authority by Allied Powers, 5.06.1945.

¹² Niektórzy niemieccy autorzy postrzegają to krytycznie, np. H. Rumpf, *Die deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. Völkerrechtswidrige Entnahmen vor einem Friedensvertrag*, Deutschland in Geschichte und Gegenwart 1985, vol. 33, s. 10; H. Rumpf, *Die Regelung...*, s. 101.

ludzkości). Akcent ten jest ważną cechą ewolucji problematyki reparacyjnej po 1945 r.¹³ W tym kontekście kilka kwestii dotyczących nie tylko relacji polsko-niemieckich budzi kontrowersje.

3. *Czy roszczenia indywidualne są częścią reparacji?* Obowiązek naprawienia szkody w razie naruszeń prawa międzynarodowego nie jest kwestionowany, często jednak niejasna jest forma i niezbyt klarowny zakres wynikających z konfliktu zbrojnego roszczeń oraz sposób ich dochodzenia.

Reparacje wojenne odnoszą się do strat poniesionych przez państwo oraz jego osoby fizyczne i prawne. Szkody indywidualne można podzielić na zwykłe (typowe) oraz specjalne. Szkody zwykłe (np. straty wynikające z działań wojskowych, grabieży i rabunków) są częścią pakietu reparacyjnego, negocjowanego przez zwycięskie państwo z pokonanym przeciwnikiem, zwłaszcza w traktacie pokoju. Podmioty prywatne zaspokajane są wówczas za pośrednictwem państwa macierzystego, z reguły w sposób ryczałtowy.

Druga wojna światowa różniła się od pierwszej wojny światowej pod względem skali szkód specjalnych wynikających ze zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości (ludobójstwo, obozy koncentracyjne, deportacje ludności, praca przymusowa, przymusowa prostytucja). W pierwszych powojennych regulacjach nie było jednak jasne, czy wspomniane zbrodnie stanowią osobny tytuł dla odszkodowań indywidualnych.

Reparacje od Niemiec przewidziane w Umowie poczdamskiej miały wyłącznie postać świadczeń w naturze (demontaże obiektów przemysłowych, dostawy z produkcji bieżącej, zajęcie majątku zagranicznego) realizowanych według klucza stref okupacyjnych¹⁴. Nie uregulowano natomiast problemu indywidualnych odszkodowań z tytułu zbrodni i prześladowań.

Umowa paryska z 1946 r.¹⁵ nie zawierała konkretnych postanowień dotyczących takich roszczeń indywidualnych. W art. 8 części I odnajdujemy wszakże pierwszy ślad, dotyczący wstępnego uregulowania wsparcia finansowego dla prześladowanych przez III Rzeszę tzw. *non-repatriable victims*, czyli ograniczonej liczby uchodźców pozbawionych odszkodowania za pośrednictwem swoich państw macierzystych, do których nie mogli powrócić.

W traktacie pokojowym z Japonią (1951 r.) pojawił się obowiązek odszkodowawczy Japonii wobec prześladowanych w niewoli jeńców wo-

¹³ Zob. R. Hofmann, *Compensation for Personal Damages Suffered during World War II*, Encyclopedia of Public International Law, February 2013.

¹⁴ Berlin-Potsdam Conference. Protocol of the Proceedings, August 1, 1945, III.

¹⁵ Agreement on Reparation from Germany, on the Establishment of an Inter-Allied Reparation Agency and on the Restitution of Monetary Gold, Paris, 14 January 1946.

jennych¹⁶. W najważniejszych traktatach zawartych po II wojnie światowej z Japonią, dotyczących materii reparacyjnej, brakuje jednak odniesień do indywidualnych odszkodowań za zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości, co jest nadal źródłem sporów prawnych.

W dotyczącej niemieckiego zadłużenia zagranicznego umowie londyńskiej (1953 r.) między RFN a grupą ponad trzydziestu państw (bez udziału Związku Sowieckiego i Polski) nie wyodrębniono odszkodowań indywidualnych za zbrodnie. W art. 5 ust. 2 umowy odroczone dochodzenie niektórych kategorii roszczeń¹⁷, lecz według doktryny i orzecznictwa sądów RFN odroczenie to obejmowało całość roszczeń wynikających z II wojny światowej, w tym roszczenia indywidualne za niemieckie zbrodnie¹⁸.

Umowa londyńska przewidywała jednak w art. 26 oraz w aneksie VIII, że odroczenie przewidziane w art. 5 ust. 2 nie dotyczy uzgodnionych wcześniej świadczeń. Ten kamuflaż dotyczył porozumienia RFN–Izrael z 1952 r., czyli różnych wypłat dla żydowskich ofiar narodowego socjalizmu¹⁹. Tym samym świadczeń tych nie traktowano jako reparacji podlegających odroczeniu.

Dopiero w układzie przejściowym (w latach 1952–1954)²⁰ między RFN a trzema mocarstwami zachodnimi pojawiła się wyraźnie nowa kategoria, ponieważ w odrębnym rozdziale IV zobowiązano RFN do wypłaty odszkodowań (*compensation, Entschädigung*) za narodowosocjalistyczne prześladowania. Z kolei rozdział VI poświęcono problematyce reparacji (*reparation, Reparationen*) i tylko tę kwestię odroczone do momentu zawarcia traktatu pokoju z Niemcami.

Jeśli z początkiem lat 50. XX w. doszło do odroczenia reparacji (w formule poczdamskiej), to kwestia ta pozostawała nadal w kompetencji czterech mocarstw (prawa i odpowiedzialność mocarstw za Niemcy jako całość)²¹. Odroczenie miało uzasadnienie polityczne. W kontekście „zimnej wojny” Zachodowi przestało zależeć na osłabianiu RFN. Wykluczało się przekonanie, że obciążanie reparacjami stanowi potencjalne za-

¹⁶ Treaty of Peace with Japan, San Francisco, 8 September 1951, Article 16.

¹⁷ Agreement on German External Debts, London, 27 February 1953.

¹⁸ Zob. J. Rumpf, *Die Entschädigungsansprüche ausländischer Zwangsarbeiter vor Gericht: Wie die deutsche Industrie mit Art. 5 Abs. 2 Londoner Schuldenabkommen die Klagen ausländischer Zwangsarbeiter/-innen abwehrte*, [w:] *Zwangsarbeit im Nationalsozialismus und die Rolle der Justiz. Täterschaft, Nachkriegsprozesse und die Auseinandersetzung um Entschädigungsleistungen*, red. H. Kramer, K. Uhl, J.-Ch. Wagner, Nordhausen 2007, s. 86–102.

¹⁹ Agreement between the State of Israel and the Federal Republic of Germany, Luxembourg, 10 September 1952.

²⁰ Überleitungsvertrag.

²¹ Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Drei Mächten [Deutschlandvertrag] vom 26. Mai 1952 in der Fassung vom 23. Oktober 1954, art. 2 i art. 7.

grożenie i należy zapobiegać mu, włączając RFN w nowe struktury integracji gospodarczej, politycznej i wojskowej.

Nie rozwiązywało to jednak nabrzmiałego problemu odszkodowań dla ofiar (zwłaszcza zagranicznych) niemieckich zbrodni. Początek lat 50. ubiegłego stulecia przyniósł istotny zwrot: otóż problematyka reparacji będzie się odtąd koncentrować wyłącznie na aspekcie pieniężnych odszkodowań indywidualnych za ciężkie naruszenia norm prawa międzynarodowego²². Sprawę tych odszkodowań pozostawiono w gestii RFN, która godząc się na wypłatę indywidualnych świadczeń finansowych, podkreślała ich charakter *ex gratia*.

Na przełomie 1950 i 1960 r. RFN zawarła dwustronne umowy międzynarodowe z dwunastoma państwami zachodnimi (*Globalabkommen*), w których zobowiązała się do ryczałtowej wypłaty świadczeń dla ich obywateli – ofiar narodowosocjalistycznych zbrodni i prześladowań. Wypłaty te określane są jako świadczenia albo pomoc, świadomie unika się takich terminów, jak reparacje lub odszkodowania. Łączna ich wysokość wyniosła prawie miliard DM. Pewną rolę odegrało ustawodawstwo RFN ograniczone jednak głównie do obywateli niemieckich²³.

Dochodzimy do aspektu, który w doktrynie niemieckiej nosi nazwę *Wiedergutmachung*²⁴. Ta specyficzna konstrukcja polityczno-prawna odnosi się do – pozostającego poza ramami (odroczonej) reparacji – zespołu procedur i norm związanych z restytucją majątku i z wypłatą świadczeń indywidualnych dla ofiar narodowosocjalistycznych zbrodni i prześladowań, zarówno w RFN, jak i za granicą. Porównując *Wiedergutmachung* i reparacje w formule poczdamskiej, w pierwszym przypadku mamy do czynienia z indywidualnymi świadczeniami pieniężnymi, natomiast w drugim chodziło o rozliczenie strat wojennych między państwami w formie niepieniężnej.

Wiedergutmachung było jednak politycznie selektywne, ponieważ wykluczało ofiary (w tym żydowskie) zamieszkałe w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Dopiero na początku lat 90. zjednoczone Niemcy dokonały wypłat *ex gratia* na rzecz powstałych w Polsce, Rosji, Ukrainie i Białorusi fundacji, za pośrednictwem których realizowano wypłaty świadczeń indywidualnych. Łączna ich suma wyniosła 1,5 miliarda DM, w tym 500 mln DM dla fundacji „Polsko-niemieckie pojednanie”.

---

²² Zob. R.M. Buxbaum, *From Paris to London: The Legal History of European Reparation Claims: 1946–1953*, Berkeley Journal of International Law 2013, vol. 31, s. 323–347.

²³ Np. Bundesgesetz zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung (BEG), 18.09.1953.

²⁴ Przykładowo A. Lehmann-Richter, *Auf der Suche nach den Grenzen der Wiedergutmachung*, Berlin 2008; *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, red. H.-G. Hockerts, C. Moisel, T. Winstel, Göttingen 2006; C. Goschler, *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945*, Göttingen 2005.

Kolejna faza wypłat indywidualnych nastąpiła w wyniku wielostronnych negocjacji zakończonych w Berlinie 17.07.2000 r. Dla ofiar żyjących wówczas w Polsce przeznaczono 1,812 miliardów DM²⁵.

Niemieckie wypłaty w ramach *Wiedergutmachung* trwają w różnych formach do dziś²⁶. Przeważająca większość tych świadczeń, zarówno w przeszłości, jak i obecnie, przeznaczona jest dla ofiar Holocaustu.

Zgodnie z doktryną i praktyką RFN pojęcie reparacji obejmuje szerokie spektrum wynikających z wojny roszczeń, w tym indywidualne roszczenia ofiar niemieckich zbrodni i prześladowań. Jeśli zatem na początku lat 50. ubiegłego wieku doszło do odroczenia poczdamskich reparacji do czasu regulacji pokojowej z Niemcami jako całością, to powinno to dotyczyć również roszczeń indywidualnych. Tymczasem niezależnie od odroczenia reparacji, a także przed i po zjednoczeniu, RFN wypłacała świadczenia indywidualne.

Zarysowanej sprzeczności dałoby się uniknąć, gdyby wspomnianych roszczeń indywidualnych nie traktować jako reparacji. W wyrokach sądów niemieckich znaleźć można niekiedy orzeczenia łagodzące dominującą linię doktrynalno-orzeczniczą²⁷, jednak nie zmieniło to oficjalnego stanowiska RFN. Zdaniem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego roszczeń tych dochodzić można tylko za pośrednictwem państwa macierzystego ofiar²⁸.

Kontrowersje co do odszkodowań indywidualnych wynikały ze specyficznego splotu okoliczności prawnych i politycznych, a zwłaszcza z braku traktatu pokoju z Niemcami. Doprowadziło to do nietypowej sytuacji i pojawienia się w RFN na początku lat 50. koncepcji *Wiedergutmachung*. Dla tych świadczeń nie było innej podstawy prawnej jak wynegocjowanie odrębnych umów z RFN lub uchwalenie ustawy w RFN. W konsekwencji państwo agresor i sprawca zbrodni definiowało zakres pojęcia reparacji.

Wypłaty w ramach *Wiedergutmachung* dowodzą odrębności indywidualnych roszczeń odszkodowawczych za zbrodnie od poczdamskich reparacji. Nie ma jednak przeszkód, by takie odszkodowania traktować jako część szeroko pojętych reparacji i regulować w drodze umownej, również w traktatach pokoju, z udziałem i za pośrednictwem państw. Trzeba to jednak wyraźnie sformułować, w przeciwnym bowiem razie powstają niejasności.

²⁵ Szerzej J. Barcz, B. Jałowiecki, J. Kranz, *Między pamięcią...*, s. 94–99.

²⁶ Bundesministerium der Finanzen. *Entschädigung von NS-Unrecht. Regelungen zur Wiedergutmachung*, April 2019. *Leistungen der öffentlichen Hand auf dem Gebiet der Wiedergutmachung* (vom 1. Oktober 1953 bis 31. Dezember 2018).

²⁷ Bundesverfassungsgericht (BVerfG). *Beschluß des Zweiten Senats vom 13. Mai 1996 – 2 BvL 33/93* (Rdnr. 24, 57).

²⁸ Przykładowo Bundesgerichtshof. *Urteil vom 6. Oktober 2016, III ZR 140/15* (Rdnr. 16).

Konkludując, po II wojnie światowej pojęcie reparacji uległo ewolucji między innymi ze względu na masowy i systematyczny charakter popełnionych zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości.

4. *Prawo do indywidualnego odszkodowania i możliwość indywidualnego dochodzenia roszczeń.* Druga kwestia łączy się z pytaniem, czy i na jakiej podstawie prawnej ofiarom zbrodni międzynarodowych przysługują indywidualne roszczenia odszkodowawcze²⁹. Czy roszczenia te muszą wynikać tylko z konkretnych norm prawa międzynarodowego i czy można ich dochodzić wyłącznie za pośrednictwem państwa macierzystego ofiar?

Ogólna zasada zawarta w art. 3 Konwencji haskiej IV oraz w art. 91 Protokołu dodatkowego I z 1977 r. odnosi się do relacji między państwami. Brakuje w tych artykułach wskazania, że obejmują one indywidualne roszczenia za zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości. Nie stanowią one zatem wystarczającej podstawy do dochodzenia przez jednostkę jej roszczeń przeciwko państwu, wskazują jednak na jego międzynarodowoprawną odpowiedzialność³⁰. Niezbędne są konkretyzujące regulacje prawa międzynarodowego lub krajowego. Normy współczesnego prawa międzynarodowego obligują wprawdzie państwo sprawcę do uchwalenia w prawie krajowym przepisów, które stworzą podstawę odszkodowania i pozwolą dochodzić związanych z konfliktem zbrojnym roszczeń indywidualnych³¹, nie zawsze jednak tak się dzieje.

W płaszczyźnie międzynarodowej barierą utrudniającą lub uniemożliwiającą indywidualne dochodzenie roszczeń powstałych w wyniku konfliktu zbrojnego jest zazwyczaj brak traktatu pokoju lub innych regulacji umownych, zaś w obowiązujących traktatach brak precyzyjnych odniesień do omawianych roszczeń, a także brak właściwego sądu międzynarodowego.

W prawie krajowym mamy do czynienia z immunitetem jurysdykcyjnym państwa obcego³², czyli brakiem jurysdykcji sądu krajowego

²⁹ Zob. M. Bothe, *Remedies of Victims of War Crimes and Crimes against Humanities: Some Critical Remarks on the ICJ's Judgment on the Jurisdictional Immunity of States*, [w:] *Immunities in the Age of Global Constitutionalism*, red. A. Peters, E. Lagrange, S. Oeter, Ch. Tomuschat, Leiden–Boston 2014.

³⁰ P. d'Argent, *Le droit de la responsabilité internationale complété? Examen des Principes fondamentaux et directives concernant le droit à un recours et à réparation des victimes de violations flagrantes du droit international des droits de l'homme et de violations graves du droit international humanitaire*, *Annuaire français de droit international* 2005, vol. 51, s. 27–55.

³¹ Np. Konwencja w sprawie zakazu stosowania tortur oraz innego okrutnego, niehumanitarnego lub poniżającego traktowania albo karania (1984 r.), art. 14; Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych (1966 r.), art. 2(3)(a); Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (1950 r.), art. 41; Konwencja genewska (III) dotycząca traktowania jeńców wojennych (1949 r.), art. 129, art. 131.

³² Zob. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and their Property (2004 r.).

(sąd państwa macierzystego ofiar lub sąd państwa trzeciego) dla rozpatrzenia indywidualnych pozwów ofiar przeciwko innemu państwu za jego działania władcze (*acta iure imperii*)³³. Immunitet jurysdykcyjny państwa uznaje się za zgodną z prawem międzynarodowym przeszkodę proceduralną w dostępie do sądu, co jednak nie przesądza o legalności lub nielegalności władczego działania państwa ani też nie zwalnia z międzynarodowoprawnej odpowiedzialności i obowiązku naprawienia szkody.

Niektóre sądy krajowe uznają ponadto, że dochodzenie w stosunku do państwa obcego roszczeń indywidualnych powstałych w związku z konfliktem zbrojnym stanowi kwestię polityczną, dla której sąd krajowy nie jest właściwym forum (*non justiciable political question; forum non conveniens; act of state doctrine*). Taka jest linia orzecznicza sądów amerykańskich lub japońskich³⁴.

Po konflikcie zbrojnym utrudnieniem w dochodzeniu indywidualnych roszczeń bywa traktatowa regulacja nakazująca uwzględnić możliwości finansowe i gospodarcze pokonanego państwa. Podobny skutek może mieć zrzeczenie się takich roszczeń przez państwo w imieniu podległych mu podmiotów.

Wszystkie te elementy sprawiają, że ofiary często pozbawione są środka i drogi dochodzenia roszczeń, a odpowiedzialność prawna państwa sprawcy zostaje ograniczona. Jednocześnie nie wykształciła się powszechna norma dopuszczająca wyjątki od immunitetu jurysdykcyjnego w przypadku aktów władczych państwa. W nielicznych państwach pojawiają się jednak restryktywne próby nieuznawania tego immunitetu przez sądy krajowe. Podyktowane są one brakiem odpowiednich środków ochrony ofiar międzynarodowych zbrodni i dotyczą sponsorowania przez państwo obce terroryzmu (USA, Kanada)³⁵ lub ciężkich naruszeń

---

³³ Zob. *Immunities in the Age...*, *passim*; Ch. Tomuschat, *The international law of state immunity and its development by national institutions*, *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 2011, vol. 44, s. 1105–1140; *Germany v. Italy: The Right to Deny State Immunity When Victims Have No Other Recourse*, Amnesty International 2011; W. Czapliński, *L'immunité de l'Etat devant la Cour suprême polonaise: l'affaire Natoniewski*, *Annuaire français de droit international* 2010, s. 217–225.

³⁴ Np. US District Court for the District of New Jersey, *Burger-Fischer v. Degussa AG*, 65 F.Supp.2d 248 (1999), September 21, 1999; US District Court for the District of New Jersey, *Iwanowa v. Ford Motor Co.*, 67 F. Supp. 2d 424 (D.N.J. 1999), October 28, 1999; US District Court for the Northern District of California. *In re World War II Era Japanese Forced Labor Litigation*, 114 F. Supp 2d 939 (N.D. Cal. 2000), September 21, 2000; US Court of Appeals, District of Columbia Circuit. *Hwang Geum Joo, et al., v. Japan*, 413 F.3d 45 (D.C. Cir. 2005), June 28, 2005; Japan. Supreme Court, *Nishimatsu Construction Co. v. Song Jixiao et al.*, Judgment of 27 April 2007.

³⁵ 28 U.S. Code. Chapter 97 – Jurisdictional Immunities of Foreign States, § 1605A i 1605B; Canada. *Loi portant sur l'immunité des États étrangers devant les tribunaux* (1985), art. 6(1).

prawa międzynarodowego, np. zbrodni wojennych lub przeciwko ludzkości (Grecja, Włochy³⁶, Polska³⁷).

Immunitet państwa nie jest jednak instytucją pozbawioną racji bytu, zwłaszcza uwzględniając kompleksowość międzynarodowoprawnej odpowiedzialności za naruszenia prawa w czasie konfliktu zbrojnego. W przypadku ograniczenia immunitetu za akty władcze państwa (w tym działania wojskowe) łatwo sobie wyobrazić problemy związane z pozwami tysięcy ofiar, trudności z procedurą dowodową, a także potencjalne nadużycia.

Odczuwalne jest w tym kontekście stałe napięcie między immunitetem państwa a ochroną praw człowieka, a na tym tle – niejednolite orzecznictwo sądów krajowych i wstrzemięźliwe postawy sądów międzynarodowych³⁸. Wskazane byłoby, aczkolwiek niełatwe, zachowanie minimum równowagi między interesami państwa i interesem jednostki.

Z powodu braku podstawy traktatowej w grę wchodzi instytucja tzw. opieki dyplomatycznej³⁹, czyli dochodzenie przez państwo roszczeń ofiar (jego obywatele lub osób prawnych) wobec państwa sprawcy naruszenia prawa międzynarodowego w sytuacji, gdy podmioty te nie mogą dochodzić swoich roszczeń na zwykłej drodze. Opieka ta sprowadza się z reguły do presji politycznej, która finalizowana jest w formie między państwowego porozumienia o utworzeniu specjalnych fundacji lub komisji (krajowych bądź międzynarodowych) zaspokajających ryczałtowo roszczenia indywidualne ofiar. Podstawą prawną wypłaty świadczeń indywidualnych jest wówczas umowa międzynarodowa lub prawo krajowe.

Rozwój prawa międzynarodowego umacnia stopniowo pozycję jednostki, m.in. dopuszcza przed instancjami krajowymi lub międzynarodowymi możliwość indywidualnego dochodzenia roszczeń za naruszenie prawa międzynarodowego przez państwo lub jego podmioty (np. Euro-

---

³⁶ Np. wyrok włoskiego Sądu Najwyższego z 11.03.2004 r., *Ferrini v. Federal Republic of Germany*; wyrok włoskiego Sądu Konstytucyjnego z 22.10.2014 r., sprawa nr 238/2014; G. Boggero, *The Legal Implications of Sentenza No. 238/2014 by Italy's Constitutional Court for Italian Municipal Judges: Is Overcoming the «Triepelian Approach» Possible?*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2016, vol. 76, s. 1–22.

³⁷ Wniosek grupy posłów na Sejm (K 12/17) z 26.10.2017 r. do Trybunału Konstytucyjnego (beprzedmiotowy wraz z upływem kadencji Sejmu w listopadzie 2019 r.). Zob. A. Wyrozumska, *Czy prawa człowieka mogą pokonać immunitet państwa. Uwagi o roli sądów krajowych na tle wniosku do Trybunału Konstytucyjnego grupy posłów na Sejm w sprawie K 12/17*, [w:] *Wspólne wartości prawa międzynarodowego, europejskie i krajowe*, red. E. Cała-Wacinkiewicz, J. Menkes, Warszawa 2018.

³⁸ Ph. Webb, *International Law and Restraints on the Exercise of Jurisdiction by National Courts*, [w:] *International Law*, red. M.D. Evans, Oxford 2018, s. 316–348; Ch.I. Keitner, *Authority and Dialogue: State and Official Immunity in Domestic and International Courts* (2016), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2809829 (dostęp: 18.02.2020 r.); J. Kranz, *L'affaire Allemagne contre Italie ou les dilemmes du droit et de la justice* [w:] *Immunities...*, s. 116–127.

³⁹ Szerzej J. Sandorski, *Opieka dyplomatyczna a międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Poznań 2006.

pejski Trybunał Praw Człowieka, Komitet Praw Człowieka). Dotyczy to m.in. ekstraterytorialnego stosowania Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności w związku z konfliktem zbrojnym. Nie oznacza to jednak dopuszczalności dochodzenia każdego roszczenia ani też generalnego zakwestionowania immunitetu jurysdykcyjnego państwa.

Tę ewolucję odzwierciedla doktryna i praktyka władz RFN (*Wiedergutmachung*), której istotnym etapem były na przełomie lat 50. i 60. XX w. dwustronne umowy zawarte z państwami zachodnimi, a na początku lat 90. umowy zjednoczonych Niemiec z niektórymi państwami Europy Środkowej lub Stanami Zjednoczonymi. W rezultacie wielostronnego porozumienia politycznego zawartego w Berlinie w 2000 r.⁴⁰ Bundestag uchwalił ustawę powołującą do życia niemiecką fundację⁴¹, a ta wypłacała świadczenia indywidualne dla zagranicznych ofiar narodowego socjalizmu⁴².

Działająca w ramach Międzynarodowej Organizacji do spraw Migracji (IOM) *Property Claims Commission* rozpatrywała wnioski z tytułu niektórych szkód majątkowych w związku z porozumieniem berlińskim (2000 r.). W rezultacie tego porozumienia powołano pozarządową *International Commission on Holocaust Era Insurance Claims* (ICHEIC), która negocjowała z firmami ubezpieczeniowymi odszkodowania dla niektórych ofiar II wojny światowej.

Przykładami omawianej tendencji są także niezależne komisje roszczeń: *United Nations Compensation Commission* (1991 r.) w kontekście konfliktu irackiego lub *Eritrea-Ethiopia Claims Commission* (2009 r.). Komisje te wypłacały świadczenia za straty państw, ale dopuszczały wyraźnie również indywidualne roszczenia osób fizycznych i prawnych. W obu przypadkach roszczenia indywidualne adresowane były do komisji za pośrednictwem państwa i również państwo odpowiadało za dystrybucję przyznanych świadczeń indywidualnych⁴³.

---

⁴⁰ Joint Statement on occasion of the final plenary meeting concluding international talks on the preparation of the Foundation „Remembrance, Responsibility and the Future”, Berlin, 17 July 2000.

⁴¹ Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” vom 2. August 2000, in Kraft getreten am 12. August 2000 (Bundesgesetzblatt 2000 I 1263).

⁴² *The German Compensation Program for Forced Labor: Practice and Experiences*, red. G. Saathoff, U. Gerlant, F. Mieth, N. Wühler, Berlin 2017; *Die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit am Anfang de 21. Jahrhunderts. Die Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” und ihre Partnerorganisationen*, red. C. von Goshler in Zusammenarbeit mit J. Brunner, K. Ruchniewicz, Ph. Ther, Bd. 1-4, Göttingen 2012.

⁴³ Security Council (S/AC.26/1992/10), 26 June 1992: UNCC Provisional Rules for Claims Procedure, Art. 5; Agreement between the Government of the Federal Democratic Republic of Ethiopia and the Government of the State of Eritrea, Algiers, 12 December, 2000, art. 5.1 oraz art. 5.8. Zob. też Eritrea Ethiopia Claims Commission. Eritrea's Damages Claims between The State of Eritrea and The Federal Democratic Republic of Ethiopia. Final Award, The Hague, August 17, 2009, para. 229.

W sprzyjających prawnie i politycznie okolicznościach sądy krajowe dopuszczają indywidualne pozwy cywilnoprawne przeciwko zagranicznym lub krajowym osobom prawnym (nie przeciwko państwu)⁴⁴. Przykładowo, w końcu lat 90. doszło w USA do rozstrzygnięcia przez amerykański sąd pozwów zbiorowych przeciwko bankom szwajcarskim w sprawie indywidualnych roszczeń za okres II wojny światowej⁴⁵. Jednak już w przypadku pozwów zbiorowych przeciwko niemieckim przedsiębiorstwom w sprawie o indywidualne odszkodowanie za pracę przymusową podczas tej wojny sądy amerykańskie i administracja USA odrzuciły drogę sądową⁴⁶, optując na rzecz wielostronnego rozwiązania politycznego (sfinalizowanego 17.07.2000 r. w Berlinie). Dostrzec można też pewien regres orzeczniczy dotyczący ścigania przed sądami w USA firm amerykańskich naruszających za granicą niektóre prawa człowieka⁴⁷.

Zdaniem Sądu Najwyższego Korei Południowej roszczenia indywidualne obywateli koreańskich za pracę przymusową w japońskich fabrykach podczas II wojny światowej nie były objęte umową między oboma państwami z 1965 r.⁴⁸, w której strony zrzekły się wzajemnie roszczeń w imieniu własnym i ich obywateli. W konsekwencji Sąd zasądził w 2018 r. odszkodowania od kilku dużych firm japońskich (jednak nie od państwa japońskiego)⁴⁹.

Konkludując, indywidualne roszczenia odszkodowawcze z tytułu zbrodni międzynarodowych wymagają skonkretyzowanej regulacji prawnej (krajowej lub międzynarodowej). O ich dopuszczalności świadczy przedstawiona wyżej ewolucja, a także postulaty *de lege ferenda* zarówno doktrynalne⁵⁰, jak i instytucjonalne⁵¹. Panuje też przekonanie, że

⁴⁴ Np. US. Court of Appeals for the Second Circuit, *Filártiga v. Peña-Irala* (630 F.2d 876), 30 June 1980.

⁴⁵ Zob. US. District Court for the Eastern District of New York. *Swiss Banks Settlement: In re Holocaust Victim Assets Litigation*.

⁴⁶ *Burger-Fischer v. Degussa AG*; zob. też US. District Court. District of New Jersey, Brief of the Republic of Poland as amicus curiae, Warsaw, July 28, 1999.

⁴⁷ *Kiobel v. Royal Dutch Petroleum Co.*, 569 U.S. 108 (2013).

⁴⁸ Agreement on the Settlement of Problems Concerning Property and Claims and on Economic Cooperation between Japan and the Republic of Korea, June 22, 1965, art. II.1.

⁴⁹ P. Eckerd, *South Korea court orders Mitsubishi of Japan to pay for forced labor during WWII*, Jurist z 29.11.2018 (<https://www.jurist.org/news/2018/11/south-korea-court-orders-mitsubishi-of-japan-to-pay-for-forced-labor-during-wwii/>, dostęp: 18.02.2020 r.); M. Marotta, *South Korea court orders Japan steelmaker to compensate WWII slave laborers*, Jurist z 31.10.2018 (<https://www.jurist.org/news/2018/10/south-korea-court-orders-japan-steelmaker-to-compensate-wwii-slave-laborers/>, dostęp: 18.02.2020 r.).

⁵⁰ R. Hofmann, *Compensation...*, *passim*.

⁵¹ International Law Association resolution 1/2014, *Reparation for Victims of Armed Conflict. Procedural Principles for Reparation Mechanisms*; International Law Association resolution 2/2010; Report of the International Law Commission. Sixty-ninth session (1 May–2 June and 3 July–4 August 2017), Supplement No. 10 (A/72/10). The

roszczenia indywidualne istnieją niezależnie od skutecznych procedur ich dochodzenia⁵².

Potwierdza się wcześniejsza tendencja, polegająca na wypłacie odszkodowań indywidualnych w odrębnym trybie. Utrwała się też preferencja dla rozliczania uznanych roszczeń indywidualnych za pośrednictwem instytucji pozarządowych (np. fundacje krajowe, organy międzynarodowe, organizacje pozarządowe)⁵³.

5. *Zrzeczenie się przez państwo roszczeń indywidualnych jego podmiotów.* Trzeci problem związany z roszczeniami indywidualnymi dotyczy zrzeczenia się ich przez państwo w imieniu podległych mu podmiotów. Po zakończeniu konfliktu państwa (zarówno pokonane, jak i zwycięskie) często rezygnują, jednostronnie lub wzajemnie, z roszczeń reparacyjnych. Może chodzić zarówno o roszczenia wynikające ze zwykłych szkód i strat wojennych, jak i o roszczenia indywidualne z tytułu zbrodni międzynarodowych. Czy i w jakim stopniu prawo międzynarodowe ogranicza kompetencję państwa do takiego działania?

Zrzeczenie się reparacji przez państwo nie jest w praktyce niczym nadzwyczajnym i wynika z przesłanek ekonomicznych i/lub politycznych. W wielu powojennych traktatach stosowano zasadę proporcjonalności oraz wskazywano na konieczność uwzględnienia możliwości finansowych państwa⁵⁴.

Zrzeczenie się reparacji prowadzi niekiedy do niejasności. Po pierwsze, nie w każdym przypadku obejmuje ono wyraźnie roszczenia indywidualne, a jeśli nawet, to brakuje precyzji, czy dotyczy ono roszczeń indywidualnych z tytułu zbrodni i prześladowań. Po drugie, w kontekście ochrony praw ofiar pojawia się pytanie, czy i w jakim stopniu zrzeczenie takie jest dopuszczalne.

Poglądy na tę kwestię są zróżnicowane. Wariant pierwszy polega na zrzeczeniu się przez państwo własnego prawa do działań w opiece dyplomatycznej, co jednak nie unicestwia istniejących nadal indywidualnych roszczeń jego podmiotów prywatnych. W wariantcie drugim państwo zrzeka się roszczeń w imieniu własnym oraz w imieniu swoich

---

draft articles on crimes against humanity adopted by the Commission on first reading, art. 12.

⁵² Zob. International Law Association Resolution 2/2010: Article 6. Right to Reparation. Victims of armed conflict have a right to reparation from the responsible parties – Commentaries (2)(a) and (2)(b).

⁵³ Szerzej zob. J. Kranz, *Dostęp do sądu a świadczenie Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”*, PiP 2006, nr 8, s. 62–74.

⁵⁴ Np. Potsdam Agreement, 1945 – Protocol of the Proceedings, część II(B), pkt 19; Paris Reparations Treaty (1946), art. 4 (C)(ii)(c); Treaty of Peace with Italy (1947), art. 74A(1) i (3), 74B(3); Treaty of Peace with Japan (1951), art. 14(a); Überleitungsvertrag, rozdział IV, § 3.

podmiotów przeciwko drugiemu państwu i jego obywatelom⁵⁵ – wówczas z reguły (choć nie zawsze) rozlicza się z własnymi poszkodowanymi podmiotami⁵⁶.

W traktacie pokojowym z Japonią (1951 r.) uznano, że reparacje dla państw alianckich nie są od razu możliwe ze względu na jej trudną sytuację gospodarczą i zalecono, aby Japonia wszczęła dwustronne negocjacje tylko z państwami, których terytoria okupowała⁵⁷. W traktacie tym doszło również do wzajemnego zrzeczenia się reparacji Japonii i państw alianckich (w imieniu własnym i ich obywateli przeciwko państwom drugiej strony i ich obywatelom)⁵⁸. Nie sprecyzowano jednak, czy zrzeczenie dotyczy również roszczeń z tytułu zbrodni międzynarodowych, co stało się zarzewiem późniejszych sporów.

Spory co do zakresu zrzeczenia się przez państwo pewnych roszczeń pojawiały się po 1945 r. także w relacjach niemiecko-włoskich⁵⁹ i niemiecko-greckich⁶⁰.

Rząd PRL oświadczył 23.08.1953 r., że zrzeka się reparacji od Niemiec⁶¹, podobnie jak w dniu poprzednim Związek Sowiecki⁶². Oba akty dotyczyły reparacji od Niemiec (nie od NRD). W polsko-sowieckim Protokole z 1957 r. zobowiązania dotyczące dostaw reparacyjnych „z Nie-

---

⁵⁵ Np. Treaty of Peace with Bulgaria (Paris, 10 February 1947) – art. 26(4), 28(1); Treaty of Peace with Italy (1947), art. 76(1), 77(4); Treaty of Peace with Japan (1951), art. 14(b) (zob. przyp. 58); Überleitungsvertrag (przyp. 7), chapter VI, art. 3(1) i art. 5. Zob. też wyrok japońskiego Sądu Najwyższego z 27.04.2007 r., *Nishimatsu Construction Co. v. Song Jixiao et al.*, par. 3.

⁵⁶ Np. BVerfG. Beschluß vom 13. Januar 1976 in den Verfahren über die Verfassungsbeschwerden gegen das Reparationsschädengesetz vom 12. Februar 1969, BVerfGE 41, 126.

⁵⁷ Treaty of Peace with Japan (1951), art. 14(a)(1).

⁵⁸ Treaty of Peace with Japan (1951), Article 14(b); Joint Declaration by the Union of Soviet Socialist Republics and Japan, Moscow, 19 October 1956; Joint Communique of the Government of Japan and the Government of the People's Republic of China, September 29, 1972.

⁵⁹ Deutscher Bundestag. *Entschädigung für NS-Opfer in Italien*, Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Ulla Jelpke, Wolfgang Gehrcke, Jan van Aken, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE – Drucksache 18/7852 (10.03.2016).

⁶⁰ Deutscher Bundestag. Zu den völkerrechtlichen Grundlagen und Grenzen kriegsbedingter Reparationen unter besonderer Berücksichtigung des griechisch-deutschen Verhältnisses, WD 2-3000-041/13, 26. Juni 2013.

⁶¹ Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie decyzji Rządu ZSRR dotyczącej Niemiec, Warszawa, 23.08.1953 r., Zbiór Dokumentów 1953, nr 9, s. 1830–1832 (z załączonym tłumaczeniem oficjalnym).

⁶² Protokoll zwischen der UdSSR und der DDR über den Erlaß der deutschen Reparationszahlungen und über andere Maßnahmen zur Erleichterung der finanziellen und wirtschaftlichen Verpflichtungen der Deutschen Demokratischen Republik, die mit den Folgen des Krieges verbunden sind, vom 22. August 1953.

miec” uznano za całkowicie wykonane⁶³. Również stan wojny PRL zakończyła formalnie „z Niemcami”⁶⁴.

Przyznanie Polsce w Umowie poczdamskiej reparacji z puli i za pośrednictwem Związku Sowieckiego można oceniać krytycznie, jeśli uwzględnić charakter relacji między obu państwami, w tym obciążenie Polski dostawami węgla po zaniżonych cenach⁶⁵. Ponadto wielkość i wartość reparacji sowieckich z Niemiec nie zostały precyzyjnie ustalone, co nie pozostało bez wpływu na udział Polski w puli ZSRR⁶⁶.

Polskie zrzeczenie pozostaje ważne⁶⁷. Niewiele wnoszą argumenty o braku suwerenności, zastosowaniu przymusu przez Związek Sowiecki, braku ratyfikacji lub braku notyfikacji w ONZ – rzeczywistym przedmiotem sporu pozostawał natomiast zakres tego zrzeczenia⁶⁸.

W niezmienniej opinii władz RFN polskie zrzeczenie z 1953 r. objęło całość roszczeń wynikających z wojny⁶⁹. Zauważmy jednak, że w porównaniu z wyraźnymi postanowieniami niektórych powojennych traktatów⁷⁰ Polska nie zrzekła się roszczeń „w imieniu swych obywateli” lub „wszystkich roszczeń wynikających z wojny”, nie zastosowano też formuły o zrzeczeniu się roszczeń „wobec Niemiec oraz ich osób prawnych i fizycznych”. W konsekwentnej opinii władz polskich zrzeczenie to odnosiło się tylko do reparacji w formule poczdamskiej.

Istotne dla interpretacji jednostronnego zrzeczenia z 1953 r. jest porównanie jego treści z tekstem polsko-japońskiej umowy z 1957 r. (a więc przed zawarciem przez RFN serii tzw. *Globalabkommen*). Pojawił się w niej wyraźnie odmienny od formuły z 1953 r. artykuł: „Polska Rzeczpospolita Ludowa i Japonia zrzekają się wzajemnie wszelkich roszczeń wynikających z wojny między obu Krajami we własnym imie-

⁶³ Końcowy protokół o dostawach wykonanych dla PRL na rachunek jej udziału w reparacjach z Niemiec, 4.07.1957 r.

⁶⁴ Uchwała Rady Państwa z 18.02.1955 r. w sprawie zakończenia stanu wojny między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemcami, M.P. z 1955 r. Nr 17, poz. 172.

⁶⁵ Umowa między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej RP i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie wynagrodzenia szkód wyrządzonych przez okupację niemiecką, Moskwa, 16.08.1945, Dz.U. z 1961 r. Nr 47, poz. 253.

⁶⁶ Szczegółowo J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych Umowy Poczdamskiej wobec Polski*, [w:] *Problem reparacji...*, t. I, s. 167.

⁶⁷ Sejm RP. Odpowiedź podsekretarza stanu w MSZ (8.08.2017 r.) na zapytanie nr 3812; odpowiedź (2.07.2012 r.) podsekretarza stanu w MSZ na interpelację nr 5933; odpowiedź (13.08.2015 r.) podsekretarza stanu w MSZ na interpelację nr 33816.

⁶⁸ Szerzej J. Barcz, J. Kranz, *Reparacje...*, s. 66–75, 339–367.

⁶⁹ *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*, red. H.-J. Küsters, D. Hofmann, München 1998 – Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Präsident Bush, Camp David, 24 Februar 1990 (s. 863–864); Vorlage des Ministerialdirektors Teltschik an Bundeskanzler Kohl, 15. März 1990 (s. 956).

⁷⁰ Zob. typowy przykład – Treaty of Peace with Bulgaria (1947), art. 26.4.

niu, jak również ze strony ich instytucji i obywateli, przeciw drugiemu państwu, jego instytucjom i obywatelom”⁷¹.

Negocjacje nad Traktatem „2+4” oznaczały formalnie, że możliwy stał się powrót do przewidzianych w Poczdamie reparacji. Nie doszło jednak do tego ze względu na opór RFN, podzielany przez cztery mocarstwa, dla których pierwszoplanowa pozostawała rekonfiguracja Europy związana z ich prawami i odpowiedzialnością za Niemcy jako całość. Inne państwa byłej koalicji alianckiej nie zażądały powrotu do tej kwestii, a w Traktacie „2+4” pominięto ją milczeniem. W okresie jednoczenia Niemiec przeważało przekonanie, że rokowań „2+4” nie należy obciążać omawianą kwestią i dążyć do rozwiązania pragmatycznego w formie dwustronnych porozumień z Niemcami⁷².

Zgodnie z powojennymi regulacjami sprawa reparacji, granic Niemiec oraz praw i odpowiedzialności za Niemcy jako całość (w tym ich zjednoczenie) należała do kompetencji czterech mocarstw. Ich reprezentatywność dla całej alianckiej koalicji nie była kwestionowana ani w Poczdamie, ani podczas rokowań nad Traktatem „2+4”. Nie ma zatem potrzeby rozpatrywać pominięcia sprawy reparacji w Traktacie „2+4” w kategoriach *pacta tertiis* lub *res inter alios acta*⁷³.

Milczenie mocarstw oraz brak protestów wobec przyjętej w 1990 r. formuły „2+4” miało istotne znaczenie prawne, ponieważ zaistniało w kontekście traktatu, który mógł tę kwestię uregulować. Dopuszczalna wydaje się więc konstrukcja przyzwolenia, które nie zaistniało w próżni. Stwarza ona przeszkodę prawną niepozwalającą państwu upominać się o coś, czemu przeczy jego poprzednie działanie albo zaniechanie (*non venire contra factum proprium; estoppel*). W konsekwencji powstało po stronie zjednoczonych Niemiec przekonanie, że powrót do kwestii reparacji jest prawnie bezprzedmiotowy. W tym świetle państwa byłej koalicji nie mogą w dobrej wierze domagać się reparacji (formuła poczdamska) od Niemiec.

Z faktu, że Traktat „2+4” nie zawierał odniesień do reparacji, trudno wnioskować, że zamknął on definitywnie rozdział indywidualnych roszczeń ofiar niemieckich zbrodni. Wprawdzie w oficjalnej opinii RFN termin reparacje miał obejmować wszelkie wynikające z wojny roszczenia, to jednak stanowisko to okazało się nie do końca trafne. Po zjednoczeniu Niemcy kontynuowały dawne świadczenia indywidualne i stworzyły podstawy prawne (dwustronne lub wielostronne) dla nowych świadczeń (również w relacjach z Polską). Dla rządu USA i sądów amerykańskich problem roszczeń indywidualnych nie stanowił za-

⁷¹ Artykuł IV Układu z 8.02.1957 r. o przywróceniu normalnych stosunków między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Japonią, Dz.U. Nr 49, poz. 233.

⁷² Szerzej zob. J. Barcz, J. Kranz, *Reparacje...*, s. 96–126.

⁷³ Inaczej zob. M. Fischer, *Der Zwei-plus-Vier Vertrag und die reparationsberechtigten Drittstaaten*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2018, vol. 78, s. 1016.

mkniętego rozdziału, o czym Niemcy mogły się przekonać w przypadku umów z USA z lat 1992, 1995 i 2000⁷⁴. W umowach tych Stany Zjednoczone wymusiły dla obywateli amerykańskich, ofiar niemieckich zbrodni, świadczenia o charakterze odszkodowań, a nie *ex gratia*.

Konkludując, zrzeczenie się przez państwo roszczeń jego podmiotów prawnych znajduje potwierdzenie w praktyce międzynarodowej i jest co do zasady dopuszczalne⁷⁵. Zakres zrzeczenia powinien być jednak precyzyjnie sformułowany, zwłaszcza w kontekście nie zawsze jasnego i jednoznacznego zakresu pojęcia reparacji.

6. *Czego zrzekła się Polska?* Polska domagała się przez wiele lat odszkodowań indywidualnych dla jej obywateli – ofiar niemieckich zbrodni i prześladowań. To stanowisko potwierdziło się w okresie zjednoczenia Niemiec (począwszy od rozmowy Mazowiecki–Kohl, 14.11.1989 r.). Polska nie występowała natomiast z roszczeniami reparacyjnymi w rozumieniu poczdamskim. Poza oświadczeniami z 2019 r.⁷⁶ żaden polski rząd nie kwestionował ważności aktu zrzeczenia z 1953 r.

Za nadużycie ze strony kanclerza H. Kohla należy uznać powoływanie się w latach 1989–1990 na umowę londyńską i twierdzenie, że polskie zrzeczenie się reparacji w 1953 r. obejmowało całość wynikających z wojny roszczeń⁷⁷. Nie ma powodów, dla których ustawodawca, sąd lub rząd niemiecki miałyby lepiej wiedzieć niż rząd polski, z czego ten ostatni zrezygnował.

Przypomnijmy, że z umowy londyńskiej nie płynęły dla Polski skutki prawne, ponieważ Polska (podobnie jak Związek Sowiecki) nie były jej stronami. Ponadto przy negocjowaniu traktatu PRL–RFN z 1970 r., a także w okresie rokowań nad Traktatem „2+4” RFN domagała się potwierdzenia przez Polskę wspomnianego zrzeczenia⁷⁸.

Zatem trudno byłoby udowodnić, że na przełomie lat 1990/1991 powstało po stronie RFN *bona fide* wrażenie o rezygnacji przez Polskę

---

⁷⁴ M. Fischer, *Der Zwei-plus-Vier...*, s. 158–164 (np. Agreement between the Government of the United States of America and the Government of the Federal Republic of Germany Concerning Final Benefits to Certain United States Nationals Who Were Victims of National Socialist Measures of Persecution, Bonn, September 19, 1995).

⁷⁵ A. Bufalini, *On the Power of a State to Waive Reparation Claims Arising from War Crimes and Crimes against Humanity*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2017 vol. 77, s. 465.

⁷⁶ Wywiad prasowy premiera RP dla gazet niemieckich grupy Funke-Mediengruppe z 21.08.2019 r.

⁷⁷ *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik...*, s. 534–535 (Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Ministerpräsident Mazowiecki, Warschau, 14. November 1989).

⁷⁸ *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik...*, s. 878 (Vorlage des Regierungsleiters Mertes und des Legationsrats I Hanz an Bundeskanzler Kohl).

z dochodzenia roszczeń indywidualnych⁷⁹. Kanclerz H. Kohl dostrzegł w okresie rokowań zjednoczeniowych konieczność uregulowania tej kwestii, podkreślał jednak, że świadczenia te mogą dotyczyć jedynie szczególnie ciężko poszkodowanych ofiar (tzw. *Härtefälle*) i mieć charakter *ex gratia*⁸⁰.

W uzasadnieniu swojej polityki w okresie 1989–1991 kanclerz przedstawiał utratę ziem wschodnich Rzeszy oraz granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej jako cenę za zjednoczenie Niemiec, a nie jako wynik wojny. Nie brakowało w RFN głosów, że wobec „aneksji” wschodnich terytoriów Rzeszy Polska powinna sama wypłacić odszkodowania dla ofiar narodowosocjalistycznych prześladowań. Według innych autorów kwestia reparacji została ostatecznie zamknięta w wyniku daleko idących terytorialnych ustępstw niemieckich w Traktacie „2+4”⁸¹. Łączeniu reparacji ze zmianą granic i utratą terytoriów wschodnich towarzyszyło niekiedy przeciwstawianie alianckich zbrodni zbrodniom popełnionym wobec Niemiec i na Niemcach.

Opinie te są wewnętrznie sprzeczne i mylą przyczyny ze skutkami. Stanowią one też wygodne usprawiedliwienie dla opóźnień w wypłacie świadczeń indywidualnych dla ofiar w Europie Środkowej i Wschodniej. Otóż według RFN uzyskane przez Polskę na mocy Umowy poczdamskiej terytoria miałyby być częścią reparacji, z których Polska powinna była zaspokajać swoje wynikające z wojny roszczenia, w tym roszczenia ofiar narodowosocjalistycznych zbrodni i prześladowań, z drugiej zaś strony terytoria te i położony na nich majątek podlegały tylko tymczasowemu zarządowi Polski do nieznanego momentu *peace settlement* ze zjednoczonymi Niemcami.

Tymczasem w Jałcie i w Poczdamie (1945 r.) mocarstwa wskazywały, że rekompensata terytorialna Polski na Zachodzie wiąże się bezpośrednio z jej stratami terytorialnymi na Wschodzie. W żadnym fragmencie ustaleń mocarstw w 1945 r. nie ma powiązania zmian terytorialnych z problematyką reparacji od Niemiec. O ile jednak zmian tych nie sposób zaliczyć do reparacji, o tyle konfiskata na mocy decyzji poczdamskich mocarstw prywatnego majątku niemieckiego stanowiła środek

---

⁷⁹ Bezpodstawnie i błędnie ocenia stanowisko Polski M. Fischer, *Der Zwei-plus-Vier Vertrag...*, s. 1035–1036.

⁸⁰ Zob. *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik...*, s. 534–535 (Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit Ministerpräsident Mazowiecki, Warschau, 14. November 1989).

⁸¹ Np. M. Fischer, *Der Zwei-plus-Vier...*, s. 1036–1038; *Entschädigung von Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeitern für erlittenes Unrecht durch Verbrechen von Betrieben der deutschen Wirtschaft im NS-Regime* – Antwort der Bundesregierung vom 13. Oktober 1999 (Deutscher Bundestag, Drucksache 14/1786); H. Rumpf *Die Regelung...*, s. 101; H. Rumpf, *Die deutsche Frage und die Reparationen*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 1973, vol. 33, s. 364.

nadzwyczajny i może wchodzić w skład reparacji⁸². Uznał to ETPC, odrzucając w 2008 r. skargę obywateli RFN⁸³.

W polsko-niemieckim porozumieniu z 1991 r., dotyczącym wpłaty rządu RFN na rzecz utworzonej w Polsce fundacji, stwierdza się wyraźnie: „Rząd Rzeczypospolitej Polskiej nie będzie dochodził dalszych roszczeń obywateli polskich, które mogłyby wynikać w związku z prześladowaniem nazistowskim. Oba Rządy są zgodne co do tego, że nie powinno to oznaczać ograniczenia praw obywateli obu Państw”⁸⁴.

Fragment ten oznacza, że indywidualne roszczenia z tytułu niemieckich zbrodni istniały w płaszczyźnie międzynarodowoprawnej niezależnie od polskiego zrzeczenia z 1953 r. zarówno przed, jak i po zjednoczeniu Niemiec. Rząd polski zrezygnował z wykonywania opieki dyplomatycznej w odniesieniu do tych roszczeń, a obie strony zgodziły się, że nie jest to równoznaczne z pozbawieniem obywateli ich praw. Gdyby miało być inaczej, czyli gdyby zjednoczenie Niemiec zamykało wszelkie wynikające z wojny roszczenia, to ten fragment umowy nie miałby sensu, a nie ma podstaw do domniemania, że strony zamieściły w porozumieniu bezprzedmiotowe fragmenty.

W świetle powyższych uwag niektóre niemieckie opinie grzeszą brakiem precyzji oraz arbitralnością. Według dokonanej na zlecenie Bundestagu⁸⁵ ekspertyzy stanowisko rządu RFN o bezpodstawności polskich roszczeń jest trafne i międzynarodowoprawnie uzasadnione. Intrygujące jest jednak dalsze stwierdzenie, że negatywne stanowisko rządu RFN wobec greckich roszczeń jest wprawdzie międzynarodowoprawnie zasadne, ale bynajmniej nieprzekonujące (*keineswegs zwingend*). Zgodnie z tą ekspertyzą pojęcie reparacji obejmuje wszelkie wynikające z wojny roszczenia. Uchylenie furtki dla roszczeń greckich dopuszcza powrót do wynikających z wojny reparacji, a nie tylko indywidualnych roszczeń za zbrodnie. Nie wiadomo jednak, dlaczego tylko dla roszczeń greckich.

---

⁸² O specyfice reparacji w relacjach czechosłowacko-niemieckich zob. M. Gniazdowski, *The Problem of War Reparations – the Perspective of the Czech Republic*, *The Polish Foreign Affairs Digest* 2004, nr 4, s. 163–205.

⁸³ Decyzja ETPC z 7.10.2008 r., *Powiernictwo Pruskie GMBH & CO.KG A.A. v. Polska*, skarga nr 47550/06. Zob. szerzej J. Barcz, *Długi cień historii. W sprawie decyzji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 7 października 2008 r.*, *Sprawy Międzynarodowe* 2009, nr 1, s. 45–62.

⁸⁴ Umowa w formie wymiany not w sprawie wpłaty ze strony Rządu RFN wkładu 500 mln DM na konto „Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie”, 16.10.1991 r. (wymiana not personalnych Kastrup – Żabiński).

⁸⁵ *Deutscher Bundestag (Wissenschaftliche Dienste). Griechische und polnische Reparationsforderungen gegen Deutschland*, 14. Juni 2019 (WD 2-3000-066/19), s. 10–11; zob. też *Deutscher Bundestag (Wissenschaftliche Dienste). Völkerrechtliche Grundlagen und Grenzen kriegsbedingter Reparationen unter besonderer Berücksichtigung der deutsch-polnischen Situation*, 28. August 2017 (WD 2-3000-071/17).

Gdyby zaś ograniczyć się do odszkodowań indywidualnych za zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości, to można się zastanawiać, dlaczego tylko dla greckich ofiar masakry w Distomo. Czy był to przypadek jednostkowy? Czy zstępni ofiar mieliby być objęci odszkodowaniem i dlaczego tylko w Grecji? Widać zatem wyraźnie, że nowa ekspertyza na zlecenie Bundestagu przynosi więcej pytań niż odpowiedzi.

Obecnie sprawa reparacji jest zamknięta. Nie ma konkretnej podstawy prawnej ani drogi sądowej (krajowej lub międzynarodowej) ich dochodzenia. Beneficjenci niemieckich świadczeń za pośrednictwem fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie” zrzekli się dalszych roszczeń⁸⁶.

Zakres i wysokość ewentualnych nowych świadczeń zależy od porozumień konkretnych państw lub organizacji z Republiką Federalną Niemiec. Dopóki żyją ofiary, nie należy wykluczać tzw. pragmatycznych rozwiązań. Do tego potrzebne są jednak co najmniej dwie strony, odpowiedni klimat i profesjonalna dyplomacja.

*

Podsumowując, w prawie międzynarodowym pojęcie reparacji ma kompleksowy charakter. W celu uniknięcia nieporozumień trzeba każdorazowo uściślić ich podstawę prawną oraz zakres i formę. Tej precyzji zabrakło w 1945 r. Powojenna regulacja traktatowa nie zawierała zwłaszcza wyraźnych postanowień dotyczących indywidualnych roszczeń za masowe zbrodnie i prześladowania. Roszczenia te stały się przedmiotem odrębnych negocjacji z RFN i trudno je uznać za część reparacji opisanych w Umowie poczdamskiej. Mimo pewnego postępu w indywidualnym dochodzeniu roszczeń odszkodowawczych za zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości w praktyce dominuje tendencja do rozliczania tych roszczeń za pośrednictwem państwa na podstawie odrębnych porozumień. Zrzeczenie się przez państwo indywidualnych roszczeń jego podmiotów prawnych znajduje potwierdzenie w praktyce międzynarodowej i jest dopuszczalne. Sprecyzowania wymaga jednak zakres zrzeczenia i w tym kontekście wyważenie go z ochroną praw człowieka i interesem indywidualnym z jednej strony oraz z interesem ogólnym z drugiej.

---

⁸⁶ Gesetz zur Errichtung einer Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” vom 2. August 2000, in Kraft getreten am 12. August 2000 (Bundesgesetzblatt 2000 I 1263), § 16.

War Reparations and Individual Claims in the Context of Polish-German Relations

In international law there is no uniform and legally binding definition of the complex concept of war reparations. To avoid confusion, the legal basis as well as the scope and form of war reparations must be clarified. The treaty regulation after WWII did not contain explicit provisions regarding individual claims for systematic and widespread crimes against humanity, war crimes, and persecution. These claims have become the subject of separate negotiations with Germany (Wiedergutmachung) and cannot be treated as part of reparations under the Potsdam Agreement. Despite some progress in pursuing individual claims for compensation for war crimes or crimes against humanity, in practice the dominant trend is that these claims are settled through the state on the basis of separate agreements. The waiver by the state of individual claims of its subjects is confirmed in international practice and is acceptable. However, it is desirable to specify the scope of the waiver and, in this context, to ensure a balance between the protection of human rights and individual interests on the one hand and the general interest on the other.

Słowa kluczowe: prawo międzynarodowe, Polska, Niemcy, reparacje wojenne, świadczenia indywidualne, II wojna światowa

Keywords: *international law, Poland, German, war reparations, Individual Claims, WWII*

Bibliografia

Argent P. d', *Les réparations de guerre en droit international public: la responsabilité internationale des Etats à l'épreuve de la guerre*, Bruxelles 2002

Argent P. d', *Le droit de la responsabilité internationale complété? Examen des Principes fondamentaux et directives concernant le droit à un recours et à réparation des victimes de violations flagrantes du droit international des droits de l'homme et de violations graves du droit international humanitaire*, *Annuaire français de droit international* 2005, vol. 51

- Bainczyk M., *Raporty Służb Naukowych Bundestagu w sprawie reparacji wojennych dla Polski i odszkodowań dla polskich obywateli*, Poznań 2018
- Barcz J., *Długi cień historii. W sprawie decyzji Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 7 października 2008 r.*, *Sprawy Międzynarodowe* 2009, nr 1
- Barcz J., Jałowicki B., Kranz J., *Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998–2000 w sprawie świadczeń za pracę przymusową*, Warszawa 2004
- Barcz J., Kranz J., *Reparacje od Niemiec po drugiej wojnie światowej w świetle prawa międzynarodowego. Aspekty prawa i praktyki*, Warszawa 2019
- Barwig K., Saathof G., Weyde N. (red.), *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*, Baden-Baden 1998
- Boggero G., *The Legal Implications of Sentenza No. 238/2014 by Italy's Constitutional Court for Italian Municipal Judges: Is Overcoming the «Triepelian Approach» Possible?*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht* 2016, vol. 76
- Bothe M., *Remedies of Victims of War Crimes and Crimes against Humanities: Some Critical Remarks on the ICJ's Judgment on the Jurisdictional Immunity of States*, [w:] *Immunities in the Age of Global Constitutionalism*, red. A. Peters, E. Lagrange, S. Oeter, Ch. Tomuschat, Leiden–Boston 2014
- Buxbaum R.M., *From Paris to London: The Legal History of European Reparation Claims: 1946–1953*, *Berkeley Journal of International Law* 2013, vol. 31
- Cała-Wacinkiewicz E., Menkes J. (red.), *Wspólne wartości prawa międzynarodowego, europejskiego i krajowego*, Warszawa 2018
- Czapliński W., *L'immunité de l'Etat devant la Cour suprême polonaise: l'affaire Natoniewski*, *Annuaire français de droit international* 2010
- Czapliński W., Łukańko B. (red.), *Problemy prawne w stosunkach polsko-niemieckich u progu XXI wieku*, Warszawa 2009
- Czapliński W., *Pojęcie reparacji wojennych w prawie międzynarodowym. Reparacje po drugiej wojnie światowej*, *Sprawy Międzynarodowe* 2005, nr 1
- Dołęga J., Kulesa Ł., Tarnogórski R., *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych Umowy Poczdamskiej wobec Polski*, [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. I, *Studia*, t. II, *Dokumenty*, red. W.M., Góralski, S Dębski, Warszawa 2004
- Eckerd P., *South Korea court orders Mitsubishi of Japan to pay for forced labor during WWII*, *Jurist* z 29.11.2018 r. (<https://www.jurist.org/news/2018/11/south-korea-court-orders-mitsubishi-of-japan-to-pay-for-forced-labor-during-wwii/>)
- Evans M.D., *International Law*, Oxford 2018

- Fischer M., *Der Zwei-plus-Vier Vertrag und die reparationsberechtigten Drittstaaten*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 2018, vol. 78
- Gniazdowski M., *The Problem of War Reparations – the Perspective of the Czech Republic*, The Polish Foreign Affairs Digest 2004, nr 4
- Góralski W.M. (red.), *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy – 1991-2011*, Warszawa 2011
- Góralski W.M., Dębski S. (red), *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944–2004*, t. I, *Studia*, t. II, *Dokumenty*, Warszawa 2004
- Hofmann R., *Compensation for Personal Damages Suffered during World War II*, Encyclopedia of Public International Law, February 2013
- Jarząbek W., *Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953–1989*, Dzieje Najnowsze 2005, nr 2
- Kischel U., *Wiedergutmachungsrecht und Reparationen: Zur Dogmatik der Kriegsfolgen*, Juristen Zeitung 1997, nr 3
- Kramer H., Uhl K., Wagner J.-Ch. (red), *Zwangsarbeit im Nationalsozialismus und die Rolle der Justiz. Täterschaft, Nachkriegsprozesse und die Auseinandersetzung um Entschädigungsleistungen*, Nordhausen 2007
- Kranz J., *Dostęp do sądu a świadczenie Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”*, PiP 2006, nr 8
- Kranz J., *L'affaire Allemagne contre Italie ou les dilemmes du droit et de la justice*, [w:] *Immunities in the Age of Global Constitutionalism*, red. A. Peters, E. Lagrange, S. Oeter, Ch. Tomuschat, Leiden–Boston 2014
- Kranz J., *Polsko-niemieckie kontrowersje prawne – próba syntezy*, [w:] *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy – 1991–2011*, red. W.M. Góralski, Warszawa 2011
- Kranz J., *Zwangsarbeit – 50 Jahre danach: Bemerkungen aus polnischer Sicht*, [w:] *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*, red. K. Barwig, G. Saathof, N. Weyde, Baden-Baden 1998
- Küsters H.-J., Hofmann D. (red.), *Deutsche Einheit. Dokumente zur Deutschlandpolitik. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/90*, München 1998
- Marotta M., *South Korea court orders Japan steelmaker to compensate WWII slave laborers*, Jurist z 31.10.2018 r. (<https://www.jurist.org/news/2018/10/south-korea-court-orders-japan-steelmaker-to-compensate-wwii-slave-laborers/>)
- Peters A., Lagrange E., Oeter S., Tomuschat Ch. (red.), *Immunities in the Age of Global Constitutionalism*, Leiden–Boston 2014

- Ruchniewicz K., *Polskie zabiegi o odszkodowania niemieckie w latach 1944/45–1977*, Wrocław 2007
- Rumpf H., *Die deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. Völkerrechtswidrige Entnahmen vor einem Friedensvertrag*, Deutschland in Geschichte und Gegenwart 1985, vol. 33, nr 3
- Rumpf H., *Die Regelung der deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg*, Archiv des Völkerrechts 1985, vol. 23, nr 1/2
- Rumpf J., *Die Entschädigungsansprüche ausländischer Zwangsarbeiter vor Gericht: Wie die deutsche Industrie mit Art. 5 Abs. 2 Londoner Schuldenabkommen die Klagen ausländischer Zwangsarbeiter/-innen abwehrt*, [w:] *Zwangsarbeit im Nationalsozialismus und die Rolle der Justiz. Täterschaft, Nachkriegsprozesse und die Auseinandersetzung um Entschädigungsleistungen*, red. H. Kramer, K. Uhl, J.-Ch. Wagner J.-Ch., Nordhausen 2007
- Sandorski J., *Opieka dyplomatyczna a międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Poznań 2006
- Tomuschat Ch., *The international law of state immunity and its development by national institutions*, Vanderbilt Journal of Transnational Law 2011, vol. 44
- Webb Ph., *International Law and Restraints on the Exercise of Jurisdiction by National Courts*, [w:] *International Law*, red. M.D. Evans, Oxford 2018
- Wyrozumska A., *Czy prawa człowieka mogą pokonać immunitet państwa. Uwagi o roli sądów krajowych na tle wniosku do Trybunału Konstytucyjnego grupy posłów na Sejm w sprawie K 12/17*, [w:] *Wspólne wartości prawa międzynarodowego, europejskiego i krajowego*, red. E. Cała-Wacinkiewicz, J. Menkes, Warszawa 2018